

Развитак народно-ослободилачке борбе у Црној Гори 1941—1945 г.

1941. По капитулацији Југославије италијанска Виша команда оружаних снага Албаније поверила је окупацију Црне Горе дивизији „Месина“, 11-ом мобилном батаљону карабинијера, 106-ом батаљону граничне страже (Г. А. Ф.), мотоциклистичком полициском батаљону „Метрополитана“, мањим јединицама морнарице са штабом у Тивту, финансима и полицији. За управу у Црној Гори (Италија је анектирала Боку Которску, а Албанији су предати: Улцињ с околином, Тузи, Хоти, Груди, Затријебач, Владњ, Котрабудан, Плав, Гусиње и Рожај с околином) — образован је наредбом Више команде оружаних снага Албаније од 28 IV Цивилни комесаријат, који је наредбом Мусолинија од 22 V подигнут на ранг Високог цивилног комесаријата, од 19 VI по питањима грађанске власти подређен Министарству спољних послова. Вођство сепаратиста образовало је тзв. „Комитет за ослобођење Црне Горе“, чији су делегати 17 IV са италијанским трупама ушли у Цетиње и образовали „Привремени административни црногорски комитет“. Наредбом цивилног комесара Мацолинија овај Комитет је распуштен 5 V а именовано „Савјетодавно вијеће Црногораца“. С тежњом да створи квислиншку власт Мацолини је сазвао 12 VII, у Цетињу, шири скуп сепаратиста који се прогласио Црногорском скупштином, а Црна Гора „слободном и независном“, с молбом италијанском краљу да одреди краљевског намесника Црне Горе. Сутрадан, 13 VII, у Црној Гори је почео општенародни оружани устанак против италијанских окупатора.

Већ првих дана окупације Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак, на основу директиве Централног комитета Комунистичке партије, почео је с припремама оружаног устанка. У Вељем Брду (Пилпери) одржан је 24 IV проширени састанак на коме је анализирана војно-политичка ситуација и донесена између осталих и одлука о формирању комисије за прикупљање и склањање оружја и ратне спреме. Ова комисија је преко месних комитета Партије извршила свој задатак, те је у партиским магацинима било смештено око 3.000 пушака, 150 пушкомитраљеза и другог оружја. Другом половином маја почело се с формирањем припремних група, у почетку углавном од чланова и кандидата

Комунистичке партије, чланова Савеза комунистичке омладине и људи блиских Партији, обухватајући једно или више села. Обучавајући се на скровитим местима, припремне групе су до оружаног устанка прошле кратки програм борбене обуке и политичке припреме. Партијске организације су политички деловале у народу. Комунистичка партија је у Црној Гори, Боки и Санџаку тада имала око 1800 чланова и Савез комунистичке омладине око 3000.

После прогласа Централног комитета од 22 VI, и свога прогласа црногорском народу, Покрајински комитет је Војну комисију, образовану још почетком 1940, реорганизовао, а повећане су припремне групе у герилске одреде. У срезу цетињском било је 27 одреда са око 570 бораца, Никшићком 22 са око 240 бораца, 2 герилске чете, Шавничком 32 одреда са око 680 бораца, Даниловградском 28 са око 530 бораца, Подгоричком 28 са око 700 бораца, Барском 5 одреда са око 500 бораца, Колашинском 22 са око 450 бораца, Андријевичком 8 одреда са око 120 бораца (за Срез берански нема података, а могло је бити нешто више него у Срезу андријевичком). На свом подручју Покрајински комитет је могао рачунати са око 12.000 људи, у герилским одредима и изван њих, који су били спремни да на позив Комунистичке партије ступе у оружану борбу.

Одлуку Централног комитета од 4 VII о дизању оружаног устанка народа Југославије против окупатора спремне снаге у Црној Гори су одмах прихватиле. У Пиперима у селу Лопатама одржан је 10 VII састанак Покрајинског комитета и донесена одлука о отпочињању борби 13 VII. Чланови ПК су пренели ове одлуке на нижа руководства и помогли их у руковођењу првим акцијама, а новоформирана Привремена врховна команда национално-ослободилачких трупа добила је функцију војног руководства. У зору 13 VII герилски одреди Катунске Нахије напали су карабињерску постају у Чеву и герилски одреди Црмнице станицу у Вир Пазару и тим отпочели Тринаестојулски оружани устанак црногорског народа. Са герилским одредима дигао се на оружје читав народ и само за првих седам дана, до 20 VII, биле су ликвидиране окупаторске постаје у Чеву, Теклићима, Ивановим Коритима, Љуботињу, Режевића Ријеци, Буљарици, Биочима, Црнцима, Острогу, код места на Сушици, Пелеву Бријегу, Леденицама, Богетићима, Церову Сливљу, Жупи Никшићкој, Горњем Пољу, Брезницама, Лубници, Штитарима, Петници, Ржаници, Брзави, Велици и ослобођена већа места и вароши: Вирпазар, Ријека Црнојевића, Сгуж, Даниловград, Грахово, Горанско, Шавник, Жабљак, Колашин, Мојксвац, Беране, Андријевица, Лијева Ријека и Мурино, сва Црна Гора сем блокираних градова Цетиња, Подгорице, Никшића и оних у Приморју. Све напануте непријатељске јединице биле су заробљене; према непотпуним подацима цени се да је заробљено око 3.200 војника и око

90 официра, од тога 350 рањених, а било је и око 300 погинулих; заплењено је читаво наоружање и сва ратна спрема покретних и гарнизонираних јединица. Благодаревћи изненадном нападу и успешним заседама устаничке снаге су имале минималне губитке, 9 мртвих и око 20 рањених. У циљу угушења Тринаестојулског устанка италијанска Врховна команда је употребила: 5 нових дивизија („Pusteria“, „Puglie“, „Taro“, „Cacciatore delle Alpi“, „Venezia“), преостале снаге дивизије „Messina“, 6 борбених група, 4 берсалерски пук дивизије „Centauro“ и друге мање јединице. Ове снаге, подређене команданту 14 армиског корпуса, успеле су да у борбама од 19 VII до 10 VIII, нарочито на Кошћелама, Вељем Брду и Тријепчу, поврате сва већа места и герилске одреде и батаљоне потисну с комуникација. Дана 24 VII укинут је Цивилни комесаријат и власт је преузео командант IX армије генерал Пирцио Бироли.

Услед јаког притиска окупатора настало је велико осипање нагло бројно ојачалих и неочврслих устаничких редова. После покрајинског партиског саветовања од 8 VIII на планини Лебршнику Привремена врховна команда национално-ослободилачких трупа мења назив у Главни штаб народно-ослободилачких (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санџак. Овај Штаб је почетком октобра издао упутство о структури и организацији партизанске војске, предвиђајући формирање чета, батаљона и бригада. Октобра 1941 формиран је Главни штаб партизанских одреда Санџака, чиме се Санџак осамостаљује у операцијама.

Пошто је била ослобођена велика територија, наметнуло се као врло актуелно питање стварања нове власти, јер се дотадашња власт била ставила у службу окупатора. Војно-револуционарни комитет именован је у Колашину 19 VII Варошки национално-ослободилачки одбор и Срески национално-ослободилачки одбор. Два дана касније, 21 VII, у Беранама је демократским путем изабран Срески национално-ослободилачки одбор. У току јула и августа стварани су на слободној територији органи привремене народне власти, а такође оформљивана је и илегална народна власт на окупираној територији, нарочито у градовима. Створена је тако привремена народна власт од сеоских (месних), општинских и среских до Народноослободилачког одбора за Црну Гору и Боку који је изабран 8 II 1942 на скупштини црногорских и бокелских родољуба у манастиру Острогу.

Активност устаничких снага у периоду август—октобар сводила се на мања дејства, диверзантске акције на комуникацијама и телеграфским линијама и борбу против покушаја окупатора да преко квислиншких елемената одвоји народ од устанка и наоружа га против партизана. Група герилаца из Пипера разбила је 5 VIII, и делом уништила у Ријеци Пиперској мању колону италијанских војника; 25 IX пиперски герилци напали су у реону Вјетарника колону од 35 италијанских камиона; 26

IX око 80 герилаца из Никшићког и Даниловградског среза успешно су напали код Стубице једну групу итал. војника; герилци из Куча су 27 IX код места Погане Међе и неколико дана касније код места Жабин Поток, на путу Биоче, Пелев Бријег, успешно напали колоне италијанских камиона. Највећи успјех у овој активности био је напад на Јелином Дубу 18 X у ком су снаге Зетског одреда уништиле непријатељску моторизовану колону од 45 камиона, а погинуло је и рањено око 150 непријатељских војника и заробљено 64. Главни штаб је 11 XI издао наређење да се реорганизују штабови Ловћенског (500), Зетског (1735), Дурмиторског (1340) и Комског народно-ослободилачког партизанског одреда (900 бораца). Новом наредбом од 29 XI Дурмиторски одред је подељен на Никшићки и Дурмиторски, а Зетски на одред „Бијели Павле“ и Зетски одред. На саветовању у Главном штабу 15 XI Иван Милутиновић је изложио одлуке саветовања у Столицама, структуру партизанских јединица, као и партиских и омладинских организација у њима, с критичким освртом на досадашње погрешке у том погледу, наглашавајући важност политичког рада у војсци и народу. У том смислу су донесене и одлуке, међу којима је особито важна она о најоштријем сузбијању свих покушаја стварања посебних војничких организација, паралелних партизанској, а уствари против ње. Агитација четника Драже Михаиловића почиње да се осећа нарочито у Васојевићима. Покрајински комитет је 9 XII издао проглас црногорском народу и предочио намере извесних четничких организатора да — под видом стварања тзв. „народне војске“ и под изговором да су у споразуму са Главним штабом, а уствари у сарадњи с окупатором — изазову братоубилачки рат. А и Пирцио Бироли је преко најистакнутијих сепаратиста тражио нова средства за угушење народноослободилачке борбе, при чему је на једном заједничком саветовању у децембру решено да се толерише четничка акција, образује „црногорска влада“, срески „национални одбори“ и „национална војска“. Народна ослободилачка борба постаје све тежа и војно-политички сложенија.

Дана 26 XI једна моторизована колона 55 пука див. „Marche“ била је нападнута у реону Вилуса од мањих делова Граховског и Бањско-вучедолског батаљона. Међу заробљеним било је 5 официра и командант италијанског гарнизона у Билећи, а заплењено је 3 тенка, 3 камиона, 110 пушака и друга спрема. Сутрадан, Граховски батаљон и један вод херцеговачких партизана напали су код Великог Кука близу Ластве другу колону дивизије „Marche“ (16 камиона, 40 мотоцикла и 4 тенка) и одбацили је према Требињу. После ових успеха гарнизон у Грахову је блокиран. Јаче италијанске снаге из Подгорице продрле су 30 XI у Куче, на Сјеничким Стијенама дочекао их је партизански батаљон „Марко Миљанов“, разбио и одбацио натраг. Погинуло је и рањено око 150 војника и официра и заплењено око 180 пушака и 1 радиостаница. Партизани су имали 5 погинулих и 6 рањених.

Према директиви Врховног штаба Главни штаб је у новембру, с одговарајућим бројем људства из свих шест одреда, формирао Црногорски НОП одред за операције у Санџаку, јачине 9 батаљона (3690 бораца), у циљу повезивања слободне територије Србије и Црне Горе. Одред је 30 XI стигао у реон Пљевља и напао их у зору 1 XII. Напад је био неуспешан, погинуло је 203 и рањено 269 бораца, а 350 ушло у састав Прве пролетерске бригаде као њен 1 и 2 батаљон.

На подручју Никшићког одреда Орјенски батаљон је у децембру врло упорно бранио Црквине под притиском бројнијих снага дивизије „Messina“ са правца Рисна и Херцегновог. Ојачани Граховски батаљон вршио је снажан притисак на опседнуто Грахово и ослободио га 28 XII. Овде је ликвидирана и јача четничка група у зачетку њене акције. Главне снаге Никшићког одреда блокирале су у Никшићу 207 пук дивизије „Таго“ и прекинуле му сваку везу са суседним гарнизонима, присиливши штаб 14 армиског корпуса да га снабдева авионским путем.

У свим крајевима бројно су нарасле партизанске снаге и Црна Гора је имала: Ловћенски одред (8 батаљона), Никшићки (9 батаљона), Зетски (7 батаљона), одред „Бијели Павле“ (6 батаљона), Дурмиторски (5 батаљона) и Комски одред (7 батаљона).

1942. Италијанске групе биле су притешњене по гарнизонима и могле су саобраћати само уз борбу. Блокирани 207 пук из Никшића покушао је делом снага да се пробије према Даниловграду, али је био одбачен 5 I са Жировнице а 17 I од Царевог Моста, оба пута уз велике губитке. Једна комбинована колона дивизије „Таго“ покушала је 17 I из Даниловграда да се пробије у Никшић, али је противнападом делова Петрушинског, Павковићког, Косоволушког батаљона, одреда „Бијели Павле“, Чевско-бјеличког батаљона Ловћенског одреда и Пјешивачког батаљона Никшићког одреда потучена на положајима Заграда, Жута Грета, Пјешивачки До и одбачена натраг уз врло велике губитке. Италијанска Команда трупа Црне Горе, у циљу деблокаде 207 пука, концентрисала је у Спужу и Даниловграду делове дивизије „Таго“ (3 батаљона), 2 дивизије артиљерије и 47 пук дивизије „Alpi Graie“, II и IV групу алпинаца „Valle“ и 14 II предузела напад главним правцем Даниловград, Никшић. Овим снагама је успело да савладају одбрану и уђу у Никшић. На подручју Ловћенског одреда делови батаљона „Царев Лаз“ напали су 12 II у теснацу Рудина, на увору Ријеке Црнојевића у Скадарско Језеро, највећи пловни објект, путнички брод „Скендерберг“, заробили посаду, брод потопили и ослободили 15 интернираца који су из албанских логора спровођени пред Војни суд у Цетињу; 12 и 13 II батаљон „Јован Томашевић“ одбацио је из Грахова један ослабљени батаљон из дивизије „Таго“ који је од Вирпазара покушао да продре у Црмницу; Цуцко-ћеклићки батаљон и мање снаге из Орјенског батаљона Никшићког одреда ликвидирали су

13 и 14 II у Г. Ораховцу (Бока Которска) утврђену посаду из дивизије „Messina“. Брскутско-братоношки батаљон Зетског одреда напао је 3 I у реону Лијеве Ријеке једну колону из дивизије „Venezia“ и овим присилио и посаду из Лијеве Ријеке да се повуче у Андријевицу, а ону мању из Биоча у Подгорицу, Комски одред је приморао посаде Колашина и Матешева да се 4 I повуку у Андријевицу.

Али тада већ почињу и први оружани сукоби с четницима, који су стварали војну организацију милициског типа, обично чете и батаљоне по племенима или општинама, махом под руководством официра бивше југословенске војске. Већ 13 I четници су, уз окупаторску помоћ у храни, оружју и другим средствима, потисли Берански парт. батаљон и преко Мојковца продрли и у Срез колашински. На правцу Матешева Комски одред је противнападом 18 I одбацио мање четничке снаге према Краљским Барама. Овога дана су Љеворечки и Краљски четнички батаљони изненадно напали код Матешева и уништили једну чету Комског одреда; погинуо је 31 а заробљен 80 партизана. С циљем да разбије четнике у Васојевићима Главни штаб је крајем јануара и до половине фебруара појачао овдашње снаге са око 5 батаљона (из осталих одреда), који су са деловима Комског одреда формирали комбиновани одред „Радомир Митровић“. Овај одред је 9 II одбио четнички напад у простору Матешево, Лијева Ријека и наставио оштре борбе са малим успехом, нарочито због великог снега, као и веће бројности четника, незнатно их потиснувши на правцу Краљских Бара. Одред „Радомир Митровић“, 22. II са линије Букова Пољана, Планиница, Матешево, Јасен, Јабука, Хан Гаранчића био је потиснут од надмоћнијих непријатељских снага, тако да су четници 23 II заузели Колашин и Липово и продужили према Мојковцу, а у наставку борби и Мојковац 1 III. Главни штаб је, одлучивши да разбије четнике у долини Таре, концентрисао 8 батаљона и 5 самосталних чета, око 2100 бораца, са мало аутоматског оружја и недовољно муниције и 9 III напао их у реону Колашин. Четници су 20 III прешли у противнапад и одбацили партизанске снаге на полазне положаје. Наређење врховног команданта Тита од 3 III да се на сектору Колашина предузме општи противнапад са трупима претходно сређеним и одмореним стигло је неблаговремено.

Пошто је, помоћу четника овладао простором Андријевица, Колашин, Берање, окупатор је хтео да што пре отвори и осигура правце Подгорица — Цетиње, Подгорица — Никшић. Почетком фебруара пуковник Бајо Станишић формирао је у Бјелопавлићима четничку јединицу; 26 II су четнички елементи разбили Брскутско-братоношки партизански батаљон, ускоро су се распали и кучки партизански батаљони „Марко Миљанов“ I и II. У борбама од 21—23 III против мањих снага Зетског одреда и Другог комбинованог батаљона Ловћенског одреда, четничке снаге,

које су се нагло повећавале, овладале су Братоножићима. Под притиском честих италијанских испада из Подгорице и разорног рада четничких елемената распали су се Зетски и Љешкопољски батаљони, а две њихове чете повукле се на подручје Ловћенског одреда. Батаљон „Јоле Пилетић“ одбио је 10 III један напад четника и Италијана из Подгорице на Пипере. Четници су 23 III заузели Косови Луг. Ојачане њихове снаге из Даниловградског и Подгоричког среза успеле су после оштрих борби, 28 III, на сектору Доњи Рсојевићи, Хум, Вилићи и 29—31 III на сектору Тополово, Пољица, да потисну снаге Зетског одреда и одреда „Бижели Павле“ у Жупу Никшићку. На подручју Ловћенског одреда јаче италијанске снаге из Подгорице (око 2 батаљона с артиљеријом) нападе су 1 III Доњољешански батаљон Зетског одреда и Горњољешански батаљон и батаљон „Царев Лаз“ на правцу Кокоти, Барутана, Рваши и успеле до 3 III да се пробију у Цетиње и успоставе прекинути саобраћај. Снаге Италијана и националиста неуспешно су нападале од 9—15 III на делове батаљона „13 јул“ и батаљон „Царев Лаз“ у реону Улићи, Метерици, Рваши. Црмнички батаљон „Јован Томашевић“ одбацио је 8 III италијанске снаге које су из Вирпазара нападе према Лимљанима, и поново их 16 III савладао у шесточасовној борби код Сотонића и Папратнице. Приморски батаљон „Стеван Штиљановић“ водио је борбу 26 III у Поборима против десетоструко надмоћнијих снага. Дана 13 III, 3 батаљон 93 пука дивизије „Messina“ са деловима дивизије „Таго“ и ојачан националистима напас је правцем Цетиње, Чevo али је у реону Симуње био одбијен одбраном Чевско-бјеличког и Цуцко-ћеклићког батаљона. Четници су напали и из Даниловграда на Загарачки батаљон. По наређењу Главног штаба Никшићки одред је упутио у Катунску Нахију појачање од 300 бораца. Четничке снаге (око 3 батаљона) извршиле су жестоки напад 2 IV са правца Даниловграда, заузеле Мали и Велики Гарач и потисле јединице Ловћенског одреда. Штаб одреда је ојачао своје снаге и 10 IV извршио обухватни противнапад, али је једино 2 ударни батаљон Никшићког одреда извршио задатак, повратио Мали и Велики Гарач и одбацио четнике према Даниловграду. Непријатељске снаге, ојачане италијанском артиљеријом, понове напад и 13 IV продру у Чevo и споје се с онима са правца Цетиња. Штаб Ловћенског одреда повукао је тога дана своје батаљоне „Царев Лаз“, „13 јул“, „Јован Томашевић“ и „Стеван Штиљановић“ северно од Чева и 15 IV посео линију Пјешивци, Чевска Ластва, Трешњево. Око 2500 војника дивизије „Messina“ ојачани са 15 тенкова и јаком артиљеријом напали су 13 III с линије Херцегови—Мориње на положаје Орјењског батаљона, Мокрин, Жлијеб, Свети Јеремија, које је успео да заузме, али је противнападом, четвртог дана борбе, био одбачен, јединице Никшићког одреда савладале су 10 III у Бршну око 500 четника који су испали из Никшића, а 17 III Пјешивачки батаљон успешно је напао мању непријатељску групу у Стубици и 26 III једи-

нице Зетског одреда потукле су четнике у Озринићима. Пет четничких батаљона (2 из Куча, 2 из Бјелопавлића и 1 из Братоножића) уз садејство италијанске артиљерије из Никшића одбацили су 13 IV снаге Никшићког одреда са Међеђе, Острошких Грета, Бришна, Жировнице и избили на р. Грачаницу у Жупи Никшићкој. Штаб Никшићког одреда је са 3 батаљона и 1 самосталном четом извршио противнапад на четнике и у тродневној борби присилио их да се повуку према Никшићу и Даниловграду. Затим су 2 ударна батаљона Зетског одреда енергично продрли у Бјелопавлиће и Пипере. Покушаји италијанских снага из Никшића да се пробију према Грахову и споје са дивизијом „Месина“ до краја априла остали су безуспешни.

Четници су се брзо повећавали, код окупатора су на снабдевању у храни, наоружању, одећи и новцу. По овлађивању извесним простором одмах приступају формирању нових јединица, што су увелико успевали да припреме ранијом агитацијом у партизанској позадини. У народу и код партизана владала је глад. Партизанске снаге су биле у сталним борбама и слабо снабдевене. У свом писму од 8 IV Централни комитет је оштро критиковао рад партиског и војног руководства у Црној Гори, за несналажења према појави и развоју четничког покрета, запостављање политичког рада у војсци и народу и држање крутих фронтова. Централни комитет је 12 IV упутио отворено писмо свим члановима Комунистичке партије у Црној Гори и Боки и поставио као битно питање учвршћења руководеће улоге Партије у ослободилачкој борби. Именован је нови Покрајински комитет, а врховни командант је 21 IV именован нови Главни штаб. Главни штаб је приступио реорганизацији својих снага укидањем територијалности јединица и стварањем ударних батаљона. И тако је крајем априла, после реорганизације, Црна Гора имала Ловћенски одред (4 батаљона), Никшићки одред (5 батаљона), Дурмиторски одред (4 батаљона), Комски одред (2 батаљона), Зетски одред и одред „Бијели Павле“ (3 батаљона) и Први омладински батаљон „Будо Томовић“, према снагама италијанског 14 армиског корпуса дивизији „Таго“ (Цетиње), дивизији „Ферара“ (Никшић—Подгорица), дивизији „Месина“ (Бока Которска), дивизији „Венеција“ (Беране), дивизији „Пустериа“ (Пљевља), дивизији „Alpi Graie“, која се касније ангажује на правцу Никшић—Шавник, и деловима дивизије „Puglie“, које врше последње припреме за скорашњу велику Трећу непријатељску офанзиву, којој је циљ опколити и уништити партизанске снаге у простору р. Тара, Сутјеска. Војник. Црногорске партизанске снаге водиле су веома тешке одбранбене борбе у простору Грахово, Никшић, Сињајевина, Дурмитор, Пива, од 4 V до половине јуна, када су наредбом Врховног команданта формиране Четврта и Пета пролетерска бригада. Окупаторским и квислиншким снагама успело је да овладају Црном Гором, а обе црногорске бригаде и још 3 бригаде са Врховним штабом на челу предузеле су поход у Западну Босну

и отсада биле у оној групацији народноослободилачке војске која се кретала са Врховним штабом, оперисала у многим крајевима Југославије и извршавала најважније оперативно-стратешке задатке. У Тјентишту је одржана конференција црногорских и бокељских родољуба 13 VI на којој је донесена позната резолуција у којој је оптужена избјегличка влада у Лондону за издајнички рад њеног министра Драже Михаиловића у служби окупатора. У Црној Гори је остао Покрајински комитет, среска и месна партиска руководства са мањим бројем на терен послатих позадинских радника. Окупатор и квислинзи су завели страشان терор. Неколико хиљада мушкараца, жена и породица партизана су по логорима и тамницама. И већ отсада па све до пролећа 1943 у Црној Гори није било већих војних акција. Непријатељ је све чинио да потпуно уништи Народнослободилачки покрет и за ово време погинуло је око 200 само чланова Партије илегалних радника на терену.

1943. Тек почетком априла и развојем противофанзиве Главне оперативне групе НОВЈ (1, 2, 3, 7 и 9 дивизија) преко Дрине и Херцеговине у четвртој непријатељској офанзиви преносе се операције и у Црну Гору. Жабљак је био ослобођен 21 IV, а после боја на Јаворку, 1 и 2 V, у ком је по признању непријатеља било 670 мртвих и 580 заробљених војника и официра из италијанске дивизије „Ферара“, 1 дивизија је избила на Лим код Бијелог Поља, 2 дивизије код Колашина и према Подгорици и 3 дивизије према Никшићу. Ударна група батаљона у борбама код Биоча, 14—17 V, уништила је главнину италијанског 383 пука и привукла велике непријатељске снаге. Али то је већ било на почетку нове, Пете непријатељске офанзиве. У њој су против Главне оперативне групе (1, 2, 3, 7 дивизије, 6 источно-босанска и Мајевичка бригада, око 15.000 бораца са око 4500 рањеника и болесника) биле употребљене 4 немачке дивизије (7 СС, 369, 118 и 1 брдска) и два самостална пука (Група „Ludwiger“ и 4 пук „Brandenburg“), 3 италијанске дивизије („Ferrara“ „Venezia“ „Taurinense“), делови дивизије „Marche“, 4 ловачка бригада домобрана, укупно око 92.000 војника. На Лиму и Ђехотини у сливу Таре, Пиве, Комарнице, Сутјеске и Дрине развијала се од 15 V између ових супростављених снага најдраматичнија битка Ослободилачког рата Југославије и окончала 10—13 VI пробојем Главне оперативне групе на Зеленгори и њеним продором у Источну Босну.

У Црној Гори се убрзо после Пете офанзиве активирао Главни штаб са три мања обновљена партизанска одреда и три самостална батаљона. На терену је радио Покрајински комитет са мрежом среских и окружних комитета Партије. Италијани су тада имали 5 дивизија у Црној Гори и Херцеговини: „Venezia“ (Беране), „Taurinense“ (Никшић—Подгорица), „Ferrara“ (Цетиње—Ријека), „Emilia“ (Бока Которска), „Marche“ (Требиње—Невесиње). Крајем августа је простор Жабљак, Прибој, Пријепоље,

посела немачка 118 дивизија због могућих реперкусија очекиване капитулације Италије. Главна упоришта четника, који сада имају батаљоне, бригаде и корпусе, су Васојевићи, Бјелопавлићи, Бањани, Црмница. Штабови италијанских дивизија одмах по капитулацији Италије, одбили су позив Главног штаба да пређу на страну НОВЈ. Све сем „Venezia-e“, вршиле су покрете својих трупа према обали у нади да се превезу у Италију. Немачка команда за Југоисток хитно је интервенисала: ловачка 118 дивизија из Санџака, делови 297 дивизије из Албаније, 7 СС дивизија са линије Сарајево, Мостар, брзо се, па и авионима, пребацују према обали и у Подгорицу, успевајући да разоружају дивизију „Ferrara“ „Emiliu“ и „Marche“. Непотпуна дивизија „Taurinense“ после колебања, прешла је на страну НОВЈ и дошла у сукоб с Немцима. Дивизија „Venezia“, удаљена од обале, остала је на свом месту, а Немци, заузети тежњом да што пре избију на обалу, до средине октобра нису предузимали покрет према њој.

Дана 11 IX формиран је 2 ударни корпус, састава: 2 пролетерска дивизија (2 пролетерска, 2 далматиска и 3 санџачка бригада) и 3 ударна дивизија (4 пролетерска, 5 црногорска и 10 херцеговачка бригада). Његове главне снаге су већ тада биле стигле са Озрена из Источне Босне у долину Дрине, у реону Фоча, Горажде и штаб корпуса је сјутрадан наредио наступање у два правца: 2 пролет. бригада да избије у Санџак, а штаб 3 дивизије са 5 бригадом на простор Никшић, Грахово, Билећа, док су 4 пролетерска и 2 далматинска одређене у маневарску групу за дејства јужно од Сарајева. 10 херцеговачка бригада је већ оперисала у Источној Херцеговини и када је 15 IX са 5 бригадом стигао штаб дивизије, обе бригаде су нападе Голиску и Билећку четничку бригаду; 5 бригада је ишла у Полимље, које беху ослободили месни партизани и 24 IX ослободила Вилусе. Четници (око 800) из Кривошија, Грахова, Вилуса и Херцеговине напали су 26 IX у Бањанима два батаљона 5 бригаде, који су се после оштрих борби повукли у реон Тиса, Пресјека, али противнападом 30 IX увече до 3 X 5 бригада је разбила четнике и ослободила Грахово. Ловћенски одред је у Катунској Нахији разоружао ових дана 150 Италијана и приморски партизани су ослободили Улцињ и Петровац на мору. Снаге немачке 118 дивизије беху поселе моторизованим деловима пут Трубјела, Осјеченица, а јачим деловима преко Цуца и Драгаља обухватале су 5 бригада док је ову једна њихова група угрожавала и преко Брестика. 5 бригада са прихваћеним деловима дивизије „Taurinense“ извршила је пробој 6/7 X на отсеку Подбожур, Трубјела, при чему су Немци заробили око 600 италијанских војника. Дана 12/13 X пета бригада се пребацила југоисточно од Никшића и у борби од 14—18 X уништила у манастиру Острогу вођство црногорских четника, групу Баја Станишића и Блажа Ђукановића, и одбила све покушаје Немаца и четника од Даниловграда и Никшића да их спасу. Штаб

2 корпуса кренуо је 20 IX са маневарском групом из реона Оцр-кавље и стигао 23 IX у Жабљак са 4 пролетерском бригадом, која је продужила наступање и 26 IX, после десеточасовне борбе, заузела Колашин који су бранили 2 батаљона 83 пука дивизије „Venezia-e“ и неколико стотина четника. 2 далматинска бригада је наступила у Санџак и 2 дивизија је ослободила Пљевља 22 IX, Пријепоље 26 IX и Бијело Поље 29/30 IX. Концентрисани Комски четнички корпус покушао је да поврати Колашин. Штаб 2 корпуса је знатно ојачао своје снаге и у отсудној борби одбранио Колашин, разбио четнике, ослободио Берање 11 X и Андријевицу 12 X. Овом одлучујућом колашинском операцијом дивизија „Venezia“ била је принуђена да пређе на страну НОВЈ а најјаче четничко упориште у Црној Гори разбијено је. Капитулација Италије била је веома успешно искоришћена и даљи је план 2 корпуса: с простране слободне територије Санџака и североисточне Црне Горе проширити активност на нова подручја и одржати контролу двају најважнијих праваца, долином Лима и долином Зете и преко Никшића у Херцеговину.

Другом половином октобра пристигла је из Урошевца преко Скадра, немачка 181 дивизија састава: 334 и 359 пешад. пук. 222 артиљ. пук и самостални батаљони, укупно око 12.000 војника (почетком јануара 1944 штаб дивизије формирао је нови 363 пук са по једним батаљоном 334 и 359 пука и мањим ојачањима, са задатком да брани простор Подгорица, Даниловград, Никшић) и заузела распоред: Слано, Дубровник, Требиње, Котор, Бар, Цетинје, Подгорица, Никшић. Њој су још били потчињени 6 италијанских батаљона „Црних кошуља“, по један у Будви, Бару, Подгорици, Никшићу, Ријеци Црнојевића и Даниловграду, са још око 4000 четника преко тзв. „Команде националних трупа“. Немачка 118 дивизија се померала на простор Дубровник—Сплит. Немци су, да би спречили даље продирање 2 корпуса и одбацили га с Лима и Таре и разоружали дивизију „Venezia“ напали 15 X од Подгорице према Матешеву са око 2000 војника из 118 дивизије, ојачаних италијанским фашистима и четницима; од Чакора и Мурина према Андријевици са око 800 војника из 181 дивизије и око 1000 Албанаца и муслимана. Према колони од Подгорице била је 4 пролетерска бригада, ојачана с једним батаљоном из дивизије „Venezia“ и 2 брдска топа, и један батаљон пете бригаде. У жестокој борби од 16—20 X Немци су стигли до Матешева и усмерили своје дејство у два правца, према Андријевици и Колашину. Уз помоћ 15 тенкова друмом од Матешева и пешадиским деловима преко Кључа и Шљивовице ова колона је заузела 22 X Колашин, оријентишући се према Мојковцу. Друга далматинска бригада и делови 2 пролетерске бригаде, ојачани са 2 италијанска батаљона и једном батеријом топова, успешно су успоравали надирање колоне од Чакора. До 20 X увече партизанске снаге су браниле Андријевицу на линији Велики Крш,

Зелетин, Луге, Пишево, а потом се одлуком штаба 2 корпуса повукле ка Бијелом Пољу. Ударна група батаљона (4 батаљона) одбацила је 18 X из реона Полице према Рожају непријатељску колону са овог правца. Она се пребацила 21 X на леву обалу Лима и предузела заштиту правца Берана, Бијело Поље а непријатељ од Мурина ушао 23 X у Андријевицу и Беране. Штаб 2 корпуса издао је 26 X наређење за противнапад; 4 бригада је нападом са Марковог Брда и Сушца повратила Колашин 26 X и наступила према Матешеву, а њена левокрилна група ушла 30 X у Беране и до 5 XI повратила читаву напуштену долину Лима до Мурина; 5 бригада је очистила од четничких група Морачу и Ровца и 6 X! била на линији Јаблан, Брскут, а затим је наступила преко Куча и у борби од 7—10 XI избила до Фундине, разбила групу од 500 четника и одбила неколико напада два немачка батаљона из 181 дивизије са правца Подгорице. Првих дана децембра, у почетку Шесте непријатељске офанзиве, својим главним снагама 4 и 6 бригада усмериле су дејства према Бијелом Пољу.

По наредби штаба 2 корпуса од 13 XI 3 дивизија је формирала Ударну групу батаљона (2 батаљона 4 бригаде, 1 батаљон 5 бригаде и Ловћенски одред) са задатком да из Пипера преко Љешанске и Ријечке Нахије продре у Црмницу, разбије четничка упоришта и мобилише нове борце у Старој Црној Гори. У наглom покрету Ударна група је од 28 XI до 3 XII форсирала р. Зету, очистила од четника Богмиловиће, Пјешивачки До, Загарач, Бандиће, Комане и избила у Рваше. У реону Друшићи, Рваши била је нападнута од јединица 181 дивизије (укупне јачине пука под командантом 334 пука) са правца Подгорице и Цетиња. После једнодневне врло оштре борбе, у којој је заробила и 2 хаубице, она је успела да се преко Цеклина и Љуботиња пробије у Црмницу и напале 13 XII добро утврђено упориште Брчели, у ком је био концентрациони логор за присталице НОБ, а бранила га чета италијанских фашиста и 200 четника. Фашисти су погинули у борби, четници разбијени, а ухапшеници ослобођени. Немачки 334 пук је из Вирпазара, са Сутормана и из Петровца одмах упутио своје снаге против Ударне групе и ова је успела да се повуче и пребаци у реон Цеклин, Улићи пре него су Немци посели комуникацију Цетиње, Ријека Црнојевића. Још једном је, после неколико дана, Ударна група успела да продре у Црмницу а Немци су опет безуспешно покушали да је опколе. Крајем децембра 1 батаљон 4 бригаде одлази у састав своје бригаде; а два друга настављају борбу у простору Никшић, Грахово, Цетиње.

После капитулације Италије и успеха наших снага размах НОБ у Црној Гори је био веома снажан. У Колашину је 5 XI основано Земалско антифашистичко вијеће Народнoг ослобођења Црне Горе и Боке као највиши орган народне власти, а 25 XI одржан и Први конгрес антифашистичке омладине. На читавом подручју успостављене су поново војно-позадинске власти, оп-

штински и срески НО одбори. Дана 14 XI формирана је од нових бораца у Беранама 6 црногорска ударна бригада, 2 XII италијанска партизанска дивизија „Garibaldi“ (3 бригаде) од војника бивших дивизија „Venezia“ и „Taurinense“ и 30 XII 7 црногорска омладинска бригада. Стотине нових бораца ступили су и у 4 и 5 бригаду. Крајем 1943 Црна Гора је имала 4 бригаде (око 3.500 бораца) и 5 партизанских одреда (Ловћенски, Зетски, Никшићки, Дурмиторски и Комски, око 1500 бораца), док на њеном терену још дејствује 2 дивизија (око 1600 бораца), делом 29 херцеговачка дивизија (око 1600 бораца), делом 2 санџачке бригаде (око 1100 бораца) и дивизија „Garibaldi“ (око 3.500 војника).

1944. Поред одбране слободне територије у северном и североисточном делу Црне Горе и у јужном делу Санџака штаб 2 корпуса је, како по директиви Врховног штаба тако и по својој процени ситуације, посветио повећану пажњу приморском простору. Због евентуалног савезничког искрцавања, важност Приморја се стално повећавала. Дана 6 II издао је штаб 2 корпуса по директиви Врховног штаба наредбу да се формира Приморска оперативна група, састава: 2 далматинска бригада, 6 црногорска бригада, Бокелски батаљон, Ловћенски и Никшићки одред, узимајући оперативну иницијативу у овој области, а држећи се за сада одбране слободне територије, пошто је непријатељ једнако тежио да отвори лимски и тарски правац.

Немачке снаге с Албанцима, четницима и муслиманском милицијом избиле су око 22 I у два напада на правца, од Рожјаја према Беранама са око 2000 и од Плава и Врмоща према Мурину и Андријевици са око 1500 војника, с циљем да продру у Беране и заузму аеродром који је служио 2 корпусу. Штаб корпуса предузео је противнапад са 4 бригадом, деловима Комског одреда и деловима дивизије „Garibaldi“. У жестокој борби од 22—26 I непријатељске снаге су одбијене. Једна четничка група (око 1000 војника), потпомогнута немачком артиљеријом, извршила је испад 28 I из Појдорице према Кучима и сутрадан била нападнута од 5 бригаде на Орахову и Личнику и одбачена натраг. Пета бригада је затим пребачена у реон Андријевице и Берана, уместо 4 бригаде која је ушла у састав 2 дивизије, а 7 бригада је преузела положаје Пете у реону Пипери, Кучи. Дана 25 II формирана је 8 црногорска бригада и ушла у састав новоформиране 37 дивизије. У покрету из реона Колашина према Приморју ради уласка у Приморску оперативну групу 6 бригада је избила 25 I са два батаљона на р. Зету и сутрадан успешно напала код Богмиловића једну немачку колону, а 1 II неуспешно, Грахово, заједно с једним батаљоном 5 бригаде из Ударне групе батаљона. Напад на Грахово поновљен је два пута, 8 и 11 II, али без успеха услед великог снега и јаким непријатељских утврђења. Два друга батаљона 6 бригаде 1 II су избили преко Горњег Поља на Трубјелу и водили борбу с четницима, а два дана касније успешно напали

у Пјешивцима једну немачку колону и у овом простору продужили борбу са Немцима и четницима до 10 II. Из Санцака пристигла 2 далматинска бригада водила је 1 II борбу с четницима на путу Даниловград, Никшић. Заједно с јединицама 29 херцеговачке дивизије 6 бригада је ослободила Вилусе 25 II и продужујући борбе до 27 II протерала четнике у немачке гарнизоне Грахово, Требиње и Билећу. Притешњени четници покренули су 27 II око 6000 својих војника и присилно мобилисаних сељака из срезова Цетињског, Даниловградског и са правца Требиња с циљем да истисну партизанске снаге из простора Никшић, Чево, Грахово. Штаб Приморске оперативне групе се одлучио да предупреди општи напад непријатеља; с ојачаном 12 херцеговачком бригадом задржао је четнике који су наступали од Требиња, с ојачана 2 батаљона 6 бригада испољио је активност према Никшићу и група батаљона (3 батаљона) према Грахову, док је 2 далматинска бригада са Ловћенским и Зетским одредом у брзом и снажном нападу 3/4 III разбила у реону Чева главну непријатељску снагу и њене растројене делове протерала у Даниловград и Цетиње.

Ловћенски одред је после овог успеха разбио једну четничку групу у Љешанској Нахији. У простору Даниловград, Никшић, Грахово, Требиње наставила се упорна борба за комуникације које су често прелазиле из руке у руку. Непријатељ је био присиљен да борбом себи отвара пут. Тако су немачко-четничке снаге 11 и 12 III оштро нападале у Пјешивцима на положаје 6 бригаде и Никшићког одреда да се пробију ка Никшићу, па поново од 19 до 21 III на сектору Пјешиваца на положаје 6 бригаде и на сектору Вражегрмаца на положаје делова 7 бригаде да опет отворе блокирани пут за Никшић, док су делови немачког 334 пука и 222 самост. дивизиона са четницима са правца Рисна успели да 14 III чју у опкољено Грахово потискујући делове Приморске оперативне групе. Ове снаге су тек 7/8 IV наступајући од Грахова заузеле Осјеченицу, Вилусе и Велимље потискујући 12 бригада 29 дивизије која је противнападом 9 IV повратила Велимље. Али да би још јаче паралисао непријатељску комуникацију долином Зете штаб 2 корпуса је наредио да 9 IV увече нападом с леве обале Зете, 3 дивизија заузме Казновицу, Служ и Тараш, и нападом с десне обале Приморска оперативна група Веље Брдо и Даниловград. На линији Подгорица, Даниловград, Никшић беху 363 пук, извиђачки и противтенковски батаљон 181 дивизије, два италијанска батаљона „црних кошуља“ и четници Зетског корпуса. 7 бригада 3 дивизије у првом налету је заузела Горицу, манастир Ждребаоник, Лалевиће и део Служа на левој обали Зете, а 5 бригада Вел. Калачац и Казновицу, која је неколико пута прелазила из руке у руку, док је 9 бригада (формирана 1 IV) потисла четнике из Златице и Дољана и избила на Какарицку Гору. Приморска оперативна група је напала касније и заузела Веље Брдо и Дољанску Главицу. Између ње и

3 дивизије није било споразумног рада, а непријатељ је, јако утврђен одбранио своје положаје. Док је 2 корпус био активан у долини Зете, немачке и квислиншке формације, око 6000 војника, са правца Сјенице, Пријепоља и Пљеваља напале су 9 IV према Бијелом Пољу и Мојковцу на положаје 37 дивизије, а са правца Подгорице тек 14 IV око 1500 Немаца и четника, преко Куча и Пипера, према снагама 3 дивизије, с општим циљем да се обе колоне споје у Колашину. Успешно маневришући снагама штаб 2 корпуса је северне непријатељске снаге задржао на Тари, а јужне на линији Прекобрђе, Тузи и 19 IV одбацио на Вјетарник. На мојковачком фронту ојачане и новоприкупљене снаге 2 корпуса прешле су у противнапад ноћу 23/24 IV, заузеле Шаховиће. Бијело Поље, Бродарево, отсудно потукле Лимски четнички корпус и ослободиле 5 V Беране и Андријевицу. За време ове Мојковачке операције Приморска оперативна група у тродневној борби на линији Богетићи, Вилићи задржавала је Немце из Даниловграда, који су 20 IV продрли у Никшић, док је истовремено у садејству са 7 бригадом 3 дивизије (без 2 батаљона) парализала локалну активност оних из Никшића према Ростовцу и Товићу и упорно задржавала јаче колоне немачког 363 пука и других делова 181 дивизије и четника (око 2500 војника) које су наступајући једновремено са правца Даниловграда и Цетиња 29 IV заузеле Чево и отвориле овој правца одржавајући извесну активност у овом простору и даље у току маја и јуна.

Друга пролетерска и 5 крајишка дивизија вратиле су се 20 V из Србије после својих двомесечних борби, а 17 дивизија пристигла је у Санџак ради новог продора у Србију: 3, 5, 17 и 37 дивизија груписане су у Санџаку, а 2 дивизија у простору Беране, Рожај, Андријевица. Непријатељ је знао, за ово прикупљање и био је активан да би омео и одложио покрет нових снага НОВЈ у Србију, углавном из Пљеваља и Пријепоља према Жабљаку и Мојковцу и од Сјенице, Рожаја и Чакора према Беранама и Андријевици. Од 5—10 VI 5 и 17 дивизија водиле су борбу са јаким деловима 7 СС „Prinz Eugen“ дивизије који су из Пљеваља избили на Тару и до Његовуће, присиливши их да се повуку у Пљевља, док је 2 дивизија водила борбу са 21 СС „Skenderbeg“ дивизијом око 3000 војника, који су 11 IV напали 4 бригаду на линији Турјак, Каџубер, Смиљевица, а са правца Мурина и Шекулара према Баљу 2 бригаду. После жестоких борби овога дана, обе бригаде 2 дивизије сутрадан у зору прешле су у противнапад и одбациле непријатеља према Рожају и Мурину. Прешавши Лим крајем маја 3 дивизија беше се пробила према Сјеници и овлада Пештером водећи сталне борбе са снагама 7 СС дивизије и муслиманске милиције, али је у нарочито тешким борбама од 19—23 VI била приморана да се повуче у реон Бијелог Поља. Наредбом штаба 2 корпуса од 28 VI формиран је извиђачки ударни батаљон, са задатком да у подручју Ловћен, Бар брзо и снажно напа-

да непријатељске посаде и транспорте. 12 VII Врховни штаб је увео назив пролетерске за 5 црногорску и 2 далматинску бригаду.

Јаче немачке снаге и снаге албанских квислинга поновиле су напад 2 VII према Беранама на развучену 3 српску и 4 пролетерску бригаду; легија „Krempler“ (око 4000 војника) преко Штитара и група „Bendel“ (око 2000 војника) с линије Турјак, Кацубер. Легија „Krempler“ је форсирала Лим и избила на Градину а група „Bendel“ заузела Симовче и Оштру Јелу. После прикупљања својих батаљона обе бригаде су прешле у противнапад и одбациле непријатеља. Безуспешно покушавајући да одбаци 2 корпус с Лима и овлада реоном Берана, који с аеродромом беше јака партизанска база, штаб немачке 2 оклопне армије је, истовремено с офанзивним подухватом у Тополици и појачаним напорима у Источној Босни да спречи прикупљање снага НОВЈ ради продора у Србију био присиљен да предузме и на Лиму офанзивну акцију под називом „Draufgänger“. На тежишном отсеку Беране, Андријевица били су употребљени: 14 пук 7 СС „Prinz Eugen“ дивизије, 21 СС „Skenderbeg“ дивизија, борбена група „Strippel“, легија „Krempler“, борбена група „Bendel“. Немачки напад је почео 18 VII а штаб 2 корпуса је груписао 2, 3, 5 и 17 дивизију и 24 VII извршио противнапад и отсудно потукао 21 СС дивизију у реону Андријевица, Мурино. Непријатељ је имао губитке око 900 мртвих и толико рањених. После ове успешне андријевичке операције Оперативна група дивизија (2, 5 и 17) предузела је 28 VII покрет из реона Берана према Ибру у циљу продора у Србију, а команда 2 оклопне армије била је приморана да с истим циљем приступи припреми нове офанзивне операције под називом „Rübezahl“. Штабу 5 СС брдског корпуса поверена је команда с тим да нова операција обухвати Црну Гору, Санџак, Херцеговину и Источну Босну, не дозволи се прикупљање нових партизанских снага за продор у Србију, обједињујући притом све немачко-квислиншке формације овог простора с ударном снагом 1 брдске дивизије, која је стигла из Грчке а напада преко Чакора и 7 СС „Prinz Eugen“ дивизије која напада с правца Фоче. Мање борбе су почеле 1 VIII и веће 11 VIII а тек 23 VIII спојили се врхови немачких нападаних колона у реону Шавника. Непријатељ је имао само просторног успеха. 1 пролетерска дивизија је продрла из Санџака у Србију, 12 корпус и 6 дивизија из Пиве према источној Херцеговини, Приморска оперативна група и 29 дивизија очувале су свој терен, а 3 дивизија дала је пример маневра пробојем с пл. Војника у позадину немачке 1 брдске дивизије, према Колашину и Беранама. Са аеродрома Брезна у Пиви, при жилавој одбрани 3 дивизије и под заштитом 50 ловачких апарата, 36 транспортних англоамеричких авиома евакуисали су 20 VIII у Италију 900 тешких рањеника НОВЈ. Трећа дивизија је сада имала тешки задатак, да затвори правце долине Лима и Таре. Легија „Krempler“ и група „Bendel“

са четницима напале су 4 IX од Мојковца на њен слабији застор и заузели Колашин и Матешево, с тежњом да продру у Беране и заузму аеродром, који је сада, као и читаве године, примао савезничку помоћ за партизанске снаге у Црној Гори и Санцаку. Не успевши да савладају отпор 3 дивизије на Бјеласици, Немци су 8 IX упутили једну колону из Матешева ка Андријевици. Дивизија је напустила Беране 10 IX и повукла се према Бијелом Пољу. После успелог маневра на Бјеласици напала је 14 IX (са 5 бригадом) око 700 непријатељских војника у Колашину и ослободила га сутрадан и (са 7 и 9 бригадом) 3500 четника и 200 немачких војника у Беранама, бацила их преко Лима и 15 IX коначно ослободила место. Андријевица је такође коначно ослобођена 17 IX и 3 дивизија се оријентисала према Матешеву. Приморска оперативна група вршила је свакодневни притисак на ојачане посаде Грахова и Никшића. Ловћенски одред је 17 IX ослободио Чево, а 6 бригада 18 IX Никшић. Овога дана од јачих делова Никшићког и Ловћенског одреда формирана је 10 црногорска бригада, а 5 X од бокешких батаљона 1 бокешка бригада.

Други корпус је сада ангажовао своје снаге да немачким трупама из Црне Горе, Албаније и Грчке не дозволи повлачење долином Лима, Таре, Зете и приморским правцем, при чему је немачка команда велику важност придавала приморском правцу и још већу оном у долини Зете. Тежиште борби преноси се у приморску област. Јединице 2 корпуса су се бројно повећале и биле су добро наоружане. На аеродром у Никшићу и Беранама стизала је савезничка помоћ у наоружању, храни и одећи. А код непријатеља се запажало видно опадање морала. Пета бригада је 20 IX напала Немце у Матешеву, али их је принудила да га напусте тек 7 X а 8 X и упориште код Биоча и да се повуку у Подгорицу. Девета бригада је ослободила Рожај 29 IX. Да отклони опасност од непријатељских снага из реона Пљеваља, штаб 2 корпуса упутио је 26 IX у Санцак 7 бригаду 3 дивизије и Дурмиторски одред. Приморска оперативна група је офанзивно дејствовала: 10 херцеговачка и 1 бокешка бригада око Грахова и Црквице у борби са колоном 334 пука који покушава да се пробије у Херцеговину и отвори пут за извлачење немачких снага из Боке и Албаније. Ловћенски одред и делови 6 бригаде ослободили су 12 X Вирпазар и искључили правац Улцињ, Бар, Вирпазар за извлачење Немаца. Док се немачки 21 корпус (181 и 297 дивизија и друге мање снаге) прикупљао у Подгорици, 5 бригада је делом померена према комуникацији Подгорица, Никшић, а 6 бригада, која је била у реону Ријека, Цетиње, добила је задатак да затвори правац Даниловград, Никшић. Тим су већ отпочеле борбе за коначно ослобођење Црне Горе. Приморска оперативна група, после вишедневних борби, ослободила је Грахово 21 X и Драгаљ 22 X — чиме је коначно пресечен овај правац немачког повлачења, Његуше 22 X, Цетиње 13 XI, Ријеку Црнојевића 14 XI и уни-

штила 18 XI 2 батаљон 334 пука 181 дивизије у Леденицама. Шеста и делови 5 бригаде, а од 18 XI и 10 бригада, у долини Зете упорно су спречавали 21 корпус да се преко Никшића пробије у Херцеговину и у отсудном боју код Даниловграда од 14—25 XI намере Немаца су осујећене. Дана 22 XI долетео је у Подгорицу генерал-пуковник Löhr, командант групе Армија „Е“, и одлучио да се 21 корпус пробија правцем Вјетарник, Колашин, Пријеполја, Вишеград. 3 дивизија и Приморска оперативна група су га упорно нападале и у тешким борбама веома успориле његово кретање. Даниловград је био ослобођен 9 XII, Служ 16 XII и Подгорица 19 XII. Овога дана се чело 21 корпуса спојило код Мојковца са немачком 22 дивизијом, која му је притекла у помоћ од Пријеполја. Колашин је ослобођен 29 XII а Мојковац 31 XII. Црна Гора је била коначно ослобођена. У тешким тромесечним борбама по признању самог Löhr-а Немци су имали највеће губитке, а по нашим подацима око 6000 мртвих, рањених и заробљених. Наши су губици 550 мртвих и око 1400 рањених. А у читавом Народноослободилачком рату Народна Република Црна Гора дала је око 15000 погинулих бораца, 6653 стрељаних од окупатора и његових слугу, преко 10.000 је прошло кроз фашистичке логоре и тамнице.

ЛИТЕРАТУРА

Ј. В. Тито, Борба за ослобођење Југославије 1941 — 45, Београд, 1945; В. Терзић, Четврта непријатељска офанзива, Београд 1946; В. Терзић, Пета непријатељска офанзива, Београд 1946; Б. Јовановић, Политички извјештај Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Цетиње 1948; А. Мугоша, Извјештај о организованом раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Цетиње 1948; Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том III, књ. I—VIII, Београд 1950—1955; Б. Ђуричковић, Организација и развој устанка у Срезу даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941, Војно-историски гласник 1950 — 1952, 1; П. Раичевић, Напад на манастир Острог 1943 године, Војно-историски гласник, 1950, 3; П. Томац, IV непријатељска офанзива, Београд 1951; Р. Лекић, Андријевички срез у 1941 години, Војноисториски гласник, 1951, 6; Д. Трифуновић и П. Бабац: Продор оперативне групе дивизија у Србију и форсирање Ибра половином јула и почетком августа 1944, Војно-историски гласник, 1951, 6; Ј. Вујошевић, Уништење италијанске моторизоване колоне на Јелином Дубу 18-X-1941, Војно-историски гласник, 1951, 6; П. Раичевић, О борбама на Јаворку 1,2 и 3 маја 1943, Војноисториски гласник, 1951, 1; М. Степанчић, Трећа непријатељска офанзива у Источној Босни, Црној Гори и Херцеговини, гледана кроз непријатељска документа, Војноисториски гласник, 1951, 3; Б. Јанковић, А. Пајовић, И. Костић, Устанак и борбе у Цеклину у јулу 1941 године, Историски записи, 1951, 4—6; С. Оровић, Орјенски батаљон, Историски записи, 1951, 4—6; Ђ. Чагоровић, Стање последије капитулације бивше Југославије и припрема за оружану борбу од априла до 13 јула 1941 године, Историски записи, 1951, 10—12; Четврта пролетерска, Зборник чланака, Београд 1952; Б. Перовић, Припрема за устанак и његов развој у Срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до 1941, Војноисториски гласник, 1952, 2; Б. Ђуричковић, Пљевалска битка, Војноисториски гласник, 1952, 6; Р. Вукановић, Трећа дивизија у завршним операцијама ЈА од Комова до Караванки, Историски записи, 1952, 4—6; П. Томац, V непријатељска офанзива, Београд 1953; Д. Трифуновић и П.

Бабац: Операције у Источној Босни и Црној Гори августа 1944, Војноисториски гласник, 1953, 5 и 6; С. Лучић, Развој устанка у Пљеваљском срезу (период 1941 и прва половина 1942), Војноисториски гласник, 1953, 1; М. Вуковић, Тринаестојулски устанак у Беранама, Историски записи, 1953, 1; В. Тодоровић, Подгорички срез у Тринаестојулском устанку, Београд 1954; Д. Трифуновић и П. Бабац, Покушај пробоја 21 немачког корпуса ка Никшићу (новембра и децембра 1944), Војноисториски гласник, 1954, 5; Н. Стругар, Бој код Биоча 14—17-V-1943, Војноисториски гласник, 1954, 3; В. Јовановић, Срез колашински у 1941, Војноисториски гласник, 1954, 6; Ђ. Кладарић, Слом IV и V окупаторско-квислиншке офанзиве, Запреб 1954; Б. Ђуричковић, Кратак преглед борби за ослобођење Црне Горе крајем 1944, Војноисториски гласник 1955, II, 2; Н. Јовићевић, Од Пете офанзиве до слободе, Београд 1955.

Владо Стругар и Перо Раичевић